

УДК 372.212.3

О.В. Лобова

*Сумський державний
педагогічний університет*

ПІДРУЧНИК МУЗИКИ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ

У статті висвітлено основні етапи становлення та розвитку підручникотворення у системі загальної музичної освіти України.

The main stages of school-book formation in the system of general musical education in Ukraine are revealed in this article.

У процесі формування музичної культури школяра на уроках музики та музичного мистецтва значну роль відіграють:

1) зміст освіти, визначений навчальними програмами: його наукова обґрунтованість, відповідність віковим особливостям учнів, спрямованість на цілісну реалізацію освітньої, розвивальної та виховної функцій тощо;

2) технології та методики навчання, від доцільності та професійності використання яких залежить ефективність реалізації освітнього змісту.

Обидва ці фактори діалектично поєднуються і конкретно відображаються у підручнику, який є одночасно носієм змісту освіти та засобом навчання, тобто важливим інтегруючим фактором ефективності музичної освіти учнів.

У сучасному освітньому просторі надзвичайно актуальною є проблема створення та наукового обґрунтування підручника з музики як носія інноваційного змісту музичної освіти і дидактичного засобу, спрямованого на комплексну реалізацію освітньої, виховної та розвивальної функцій навчання на уроках. Зважаючи на важливість поступового розв'язання означених питань, метою статті є висвітлення основних історичних етапів становлення та розвитку підручникотворення у системі загальної музичної освіти України.

Проблеми шкільного підручника досліджуються фахівцями вже більше трьох століть, починаючи із праць Я.А. Коменського, який ще у другій половині XVII ст. започаткував теоретичні основи створення й оформлення підручника, ставши засновником дидактографії – теорії використання книги в навчальному процесі. Етапними в галузі розробки теорії шкільного підручника стали праці К.Д. Ушинського (друга половина XIX ст.); вітчизняних дослідників кінця XIX – початку XX ст.: О.Г. Білоусенка, Б.Д. Грінченка,

Т.Г. Лубенця, І.І. Огієнка, С.Ф. Русової, Я.Ф. Чепіги, С.Ф. Черкасенка та ін.

Плідним щодо становлення й розвитку підручничокознавства було ХХ ст. У 50-ті роки у працях Н.О. Менчинської, Є.Й. Перовського підручник уперше став об'єктом наукового дослідження. У 60 – 70 рр. починається й активно здійснюється комплексне вивчення підручника на основі діяльнісного підходу до процесу навчання (О.М. Леонтьєв), культурологічного змісту освіти, концепцій розвивального навчання (В.В. Давидов, Л.В. Занков) тощо.

Віхою у розбудові теорії шкільного підручника стала наукова та практична діяльність В.О. Сухомлинського, спрямована на дослідження теоретичних основ підручника як виду навчальної літератури та формування в учнів умінь і навичок роботи з підручником. Для наукових досліджень у галузі музичної освіти набувають особливого значення численні праці В.О. Сухомлинського, присвячені питанням естетичного виховання дітей.

На межі 60 – 70 рр. об'єктом наукових досліджень стали навчально-методичні комплекси та підручник як їхня структурна одиниця (Д.Д. Зуєв, Г.С. Шаповаленко). У 80-ті роки досліджувалися структура та функції підручника (В.Г. Бейлінсон, В.П. Безпалько, Д.Д. Зуєв та ін.), розроблялися теорії змісту освіти (І.Д. Зверєв, М.П. Кашин, В.В. Краєвський, І.Я. Лернер, М.М. Скаткін та ін.), були узагальнені дослідження теоретичних основ побудови підручника для початкової школи (Ю.З. Гільбух, 1976; Л.В. Занков, 1978). У 1974 р. був започаткований щорічник „Проблеми шкільного підручника”, у 1976 – затверджено „Санітарні правила з оформлення шкільних підручників”.

Початок ХХІ століття ознаменувався створенням Інституту навчальної літератури, започаткуванням збірника наукових праць „Проблеми сучасного підручника”, проведенням з 2004 р. щорічних Всеукраїнських конкурсів підручників, низкою науково-практичних конференцій із даної проблеми. У 2006 р. був створений Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, діяльність одного з підрозділів якого безпосередньо спрямована на вирішення теоретичних і практичних проблем навчальної книги.

Сучасні підходи до створення та використання шкільного підручника ґрунтуються на дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених щодо:

- сутності, структури та функцій підручника (В.Г. Бейлінсон, В.П. Безпалько, Н.М. Буринська, Д.Д. Зуєв, І.Я. Лернер, В.С. Цетлін);
- ролі підручника як засобу навчання (Ю.К. Бабанський, І.Я. Лернер, О.Я. Савченко, М.М. Скаткін, Н.Ф. Талізїна та ін.);
- значення підручника як носія змісту освіти з певного навчального предмета

(М.І. Бурда, І.К. Журавльов, В.М. Мадзігон);

- дидактико-методичних особливостей підручників для початкової школи (Т.М. Байбара, Н.М. Бібік, М.В. Богданович, М.С. Вашуленко, І.П. Гудзик, Л.В. Занков, Н.С. Коваль, А.В. Полякова, О.Я. Савченко та ін.).

Теоретичні здобутки багатьох із зазначених учених, зокрема Н.М. Бібік, М.В. Богдановича, Н.М. Буринської, М.С. Вашуленка, Н.С. Коваль, О.Я. Савченко, знаходять практичну реалізацію у створених ними підручниках з різних навчальних дисциплін для початкової та основної школи.

У ряді праць проаналізовані історичні аспекти проблеми створення та використання підручника, зокрема: концептуальні засади розвитку педагогічної думки в Україні (О.І. Пометун, О.В. Сухомлинська, М.Д. Ярмаченко), історія шкільного підручника та видатні постаті в галузі підручникотворення (Л.Д. Березовська, Я.П. Кодлюк, Н.С. Побірченко, В.Р. Рокитянський та ін.).

Отже, численні аспекти створення й використання підручників уже знайшли різнобічне розв'язання у вітчизняній і зарубіжній педагогічній думці. Проте педагогічне сьогодення характеризується все зростаючою увагою до теоретичних і практичних проблем підручникотворення, які є дійсно актуальними в сучасних умовах зміни освітніх пріоритетів і парадигм.

Аналізуючи інноваційні процеси в галузі початкової освіти школярів, академік О.Я. Савченко відзначає, що в сучасних „підручниках з різних предметів зреалізовано особистісно-ціннісний компонент, що стимулює самопізнання, формування в учнів позитивного ставлення до себе і навколишньої дійсності, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, уяви, соціальної адаптації.

Відбулася суттєва зміна структурного співвідношення різних видів інформації в підручниках. А саме: значно зменшено питому вагу готових знань на користь засвоєння дітьми способів учіння, набуття особистого досвіду творчої діяльності, посилення світоглядного, морально-етичного компонента змісту” [2, 5]. На думку вченого, швидке та якісне підручникотворення є „проривною зоною” до нової якості початкової освіти.

Як зазначає М.С. Вашуленко, гостро постають проблеми мови шкільних підручників, жанру навчальних статей, їх стилю, лексики, термінології, доступного методичного апарату для самостійного сприйняття учнем завдань, сформульованих у текстах. „Підручник повинен виправдовувати свою назву, тобто бути під рукою учня, допомагати йому обходитися без учителя, старших під час виконання домашніх завдань”, – зауважує вчений, наголошуючи також

на необхідності створення *цікавого* підручника [1, 5].

Окрему проблему становить дотримання медичних і гігієнічних норм і критеріїв безпеки навчальних видань: як зазначає провідний науковий співробітник Інституту гігієни і медичної екології А. Платонова, є численні порушення нормативів ваги, розмірів, шрифтового та кольорового оформлення шкільних підручників, особливо для молодших школярів [1, 5].

Сьогодні питання підготовки й апробації підручників є пріоритетними в діяльності АПН України. Проте аналіз тематики дисертаційних досліджень останніх років засвідчує, що дуже мала кількість робіт пов'язана з окремими проблемами створення й використання підручника. Зокрема це кандидатські дисертації „Структурування змісту в сучасних австрійських і українських підручниках з математики і фізики для середньої школи (порівняльний аналіз)” (Б.Л. Фуртак, 2001), „Дидактичні основи створення сучасного комп'ютерного підручника” (Л.Е. Гризун, 2002), „Організація роботи учнів з підручником у процесі навчання біології в 6 – 8 класах” (Л.Г. Горяна, 2004), „Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина ХІХ – кінець ХХ століття)” (О.Й. Фізеші, 2004), а також ґрунтовне докторське дослідження Я.П. Кодлюк „Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960 – 2000 рр.)” (Інститут педагогіки АПН України, К., 2005; наук. консультант академік О.Я.Савченко).

Проблеми підручника з музики (який має яскраво виражену специфіку змісту, побудови, функцій, методів навчання) є, мабуть, одним з найбільш відкритих і малодосліджених аспектів музичної освіти школярів. Не менш важливим щодо цього є питання професійної компетентності вчителя музики відносно оптимальної реалізації змісту освіти та дидактично-методичних ідей підручника у навчальному процесі. Діалектичний взаємозв'язок «Учитель – підручник» набуває особливої гостроти в умовах сучасної музичної освіти, коли вчитель музики не володіє належною теоретичною та практичною підготовкою до роботи з підручниками нового типу.

На жаль, теоретичні та практичні питання створення й використання сучасного шкільного підручника в галузі музичної освіти ще однозначно не розв'язані в українському педагогічному середовищі. Не порушуються вони й у дисертаційних дослідженнях останніх років.

Проте багатовікова історія розвитку музичної освіти відзначена неодноразовими спробами створення навчальної книги. Наприклад, є факти про існування підручника з музики, написаного середньовічним мислителем Боецієм (480 – 528) [3, 39].

Перші навчальні книги в галузі вітчизняного музичного навчання, про які існують відомості, відносяться до першої половини XVII ст. Серед цих історико-культурних пам'яток: підручник невідомого автора у вигляді запитань і відповідей для опанування простих форм акордового хорового співу „Что есть мусикия?” та анонімний посібник з музичної грамоти, сольмізації та початків композиції „Наука всяя мусикиї, аще хоцещи, чоловіче, розуміти київське знамя і пініє чинно сочиненное”, який містить схеми, таблиці, нотні приклади, практичні вправи для виконання.

Вершиною музично-педагогічної думки XVII ст. вважаються праці педагога і композитора Миколи Дилецького, найвідомішою з яких є „Граматыка мусикійська” (1675). Цей посібник, адресований молоді, відзначений спробою більш доступного подання навчального матеріалу: автор часто звертається безпосередньо до слухача, попереджає визначення питальними реченнями, поєднує теоретичний матеріал з практичними вправами.

Певний історичний арсенал навчальних книг з музичного мистецтва має українська загальноосвітня школа. Першими навчальними книгами в галузі загальної музичної освіти школярів в Україні стали нотні хрестоматії (збірки пісень): „Молодощі” (1873) і „Збірка народних пісень в хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого і підстаршого віку у школах народних” (1908) М. Лисенка, „Малим дітям” (1911) Я. Степового, а у післяреволюційній період, коли уроки співів стали обов'язковим навчальним предметом, – „Кобзар” (1919), „П'ять шкільних хорів” (1920), „Шкільні хори” і „Проліски” (1921) Я. Степового, „Практичний курс навчання співу в середніх школах України” (1919) М. Леонтовича, „Шкільні співаники” К. Стеценка (1918) та Ф. Колесси (1925) тощо.

На початку 70-х років (1961) у видавництві „Радянська школа” були видані посібники й підручники зі співів для 1 – 3 класів (автори: О.Г. Раввінов, С.Я. Брандель, І.Я. Ситко; О.Г. Раввінов, М.П. Яценко). У 80-ті роки у видавництві „Музична Україна” виходять друком посібники й підручники з музики українських авторів: В.В. Істоміна (2 клас, 1971), О.І. Андросової, О.Г. Раввінова (3 клас, 1972, 1973), В.Е. Їжака, Я.М. Крушельницького, В.М. Лужного (1 клас, 1976, 1977), О.І. Андросової (2 клас, 1979), а також посібник А.Р. Верещагіної, З.З. Жофчака „Зо, ві, йо...” (1 клас, 1977) тощо.

Із середини 80-х років в українській школі досить активно використовувалися підручники „Музика”, підготовлені колективами російських авторів: М.О. Румер, Т.О. Бейдер, Л.В. Данилевською; О.Я. Гембицькою,

Л.Я. Левандовською, О.О. Очаковською; Ю.Б. Алієвим та ін.

Незважаючи на різноманітність авторських колективів, усі ці підручники близькі за структурною побудовою, змістовно орієнтованим стилем викладення навчального матеріалу та запропонованими формами роботи, що ґрунтуються на традиційному для музичної освіти поєднанні трьох складових: співу, слухання музики, вивчення музичної грамоти.

У 90-ті роки спостерігається певний „вакуум” і відверта потреба в інноваційних змінах у галузі підручникотворення з музики, оскільки існуючі, видані раніше навчальні книги значною мірою застаріли, а нові підручники на той час не були розроблені. Так, аналіз підруничкового забезпечення початкової школи засвідчив, що в цей період було видано лише посібник А.Р. Верещагіної, З.З. Жофчака „Зо, ві, йо...” для 1 класу 4-річної початкової школи (1987).

В останнє десятиріччя ХХ ст. у системі музичної освіти України спостерігається суттєве оновлення, активна розробка ігрових, творчих методів навчання на уроках. У цей період з'являється низка навчальних посібників українських авторів, що відобразили різноманітні дидактично-методичні підходи до музичної освіти школярів: пробний підручник для 1 – 2 кл. „Музичний букварик” (1997) Р.Є. Дверія, посібники „Музика” для 1 – 2 класів (1997, 1998) В.М. Лужного, навчальні посібники для 2 (1) кл. „Здрастуй, Музико!”, „Світ чарівних звуків” (1996 – 1998) О.В. Лобової, зошити для практичних занять „Вчимося музики” для 1 – 8 кл. (з 1998 р.) В.М. Островського, М.В. Сидора.

Підготовлено додаткові посібники з музики для початкових класів, зокрема: Р.Є. Дверій „Музична грамота в малюнках” (1994), С.І. Стельмашук „Педагогічні пісні” (1997), М.А. Печенюк, П.П. Леонтієв „Буквар сопілкаря” (1998), М.А. Печенюк „Музична хрестоматія” (1999), Я.А. Мазур „Сопілка” (1999).

Початок нового тисячоліття ознаменувався впровадженням нових державних стандартів, варіативністю навчальних програм з музики і створенням ряду відповідних підручників „Музика”: підручник для 1 класу В.М. Лужного за програмою, розробленою під кер. О.Я. Ростовського (2001), підручник для 1 класу Л.П. Ізмайлової та С.І. Науменко за програмою цих авторів (2004), підручники для 2, 3, 4 класів О.В. Лобової за авторською програмою для 1 – 4 кл. (2003, 2004).

За результатами проведення Всеукраїнського конкурсу підручників у 2005 р. були видані та впроваджені у роботу загальноосвітніх шкіл України два підручники з музичного мистецтва для 5 класу (за програмою „Музичне мистецтво”, створеною під кер. Б.М. Фільц): авторів О.В. Волошиної,

О.В. Мільченко та автора О.В. Лобової. У 2006 році цей арсенал поповнився підручниками для 6 класу (О.В. Волошиної, О.В. Мільченко, А. Левченко; О.В. Лобової), у 2007 – уже трьома варіативними підручниками для 7 класу: перелік уже відомих авторів поповнився авторським колективом, що працює з харківським видавництвом „Оберіг” (на жаль, станом на вересень 2007 року жодний з цих підручників так і не вийшов).

Аналіз вищезазначених підручників дозволяє наочно простежити розбіжність авторських дидактично-методичних підходів до створення навчальної книги, відбору та структурування освітнього змісту, технологічної організації навчання школярів і впровадження сучасних тенденцій гуманістичної, особистісно орієнтованої освіти тощо. Так, підручник для 1 класу В.М. Лужного (2001) фактично є вибіркоким викладом матеріалу підручника В.Е. Їжака, Я.М. Крушельницького, В.М. Лужного (1978). У підручниках О.В. Лобової набули подальшого розвитку концептуальні ідеї авторських навчальних посібників з музики, створених та експериментально апробованих у 1996 – 2000 рр.

Про відображення у підручниках актуальних тенденцій гуманістичної, дитиноцентричної, особистісно орієнтованої освіти свідчать, насамперед, стиль і форма викладу навчального матеріалу. Ці дидактико-методичні аспекти особливо наочно простежуються на прикладі створених за однією навчальною програмою навчальних книг для 5 класу.

Підручник „Музичне мистецтво” О. Волошиної та О. Мільченко написаний переважно як конспект монологу вчителя, про що свідчать численні обороти, характерні для усної мови („як ми вже знаємо”, „розумімо та виразно виконаймо”, „послухаємо інтродукцію”, „зустрічаймо нову пісню” та ін.), а також неадаптовані для підручника з музичного мистецтва тексти, окремі з яких займають 4 – 5 сторінок. У книзі фактично відсутні творчі завдання.

Навчальний матеріал підручника для 5 класу О. Лобової спрямований на діалог з дитиною, спонукає її активно думати і діяти; введено мережу творчих завдань; запропоновані програмою літературні твори (оповідання, казки, фрагменти повісті) скорочені відповідно до спрямування навчальної теми і вікових особливостей школярів. Це забезпечує достатню різноманітність видів діяльності, робить підручник цікавим і придатним для самостійної роботи.

Доцільність та ефективність реалізованих у підручниках систем має бути підтверджена результатами апробації та науковим обґрунтуванням підручників. Отже, очевидно, що для створення ефективного підручника з музичного

мистецтва необхідно дослідити закони, особливості, специфіку його побудови, розробити науково обґрунтовану модель навчальної книги.

Розв'язання цієї проблеми закономірно приводить до появи іншої – підготовки вчителя до роботи з підручниками нового покоління. Ланка „вчитель – підручник” має діалектичний зв'язок: навіть високопрофесійний учитель не досягне позитивних результатів, „б'ючись в оковах” навчальної книги, що не відповідає сучасним педагогічним вимогам; водночас, найкращі дидактично-методичні ідеї підручника можуть бути загублені завдяки „старанням” непрофесійного педагога.

Розробка цих питань є вкрай важливою для поліпшення якості та рівня музичної освіти школярів. Проте теоретичні проблеми шкільного підручника з музики не були розв'язані в українському педагогічному середовищі, як і проблеми підготовки педагога до використання сучасного підручника у навчальному процесі. Ґрунтовних досліджень потребують дидактико-методичні аспекти комплексної реалізації засобами підручника освітньої, виховної та розвивальної функцій навчання на уроках музики та музичного мистецтва, теорії та практики підручникотворення в контексті гуманістичної, особистісно орієнтованої, креативної парадигми навчання тощо.

Отже, зважаючи на яскраво виражену специфіку уроків музики та музичного мистецтва, можна констатувати той факт, що сьогодні підручникотворення в галузі музичної освіти є відкритою та надзвичайно гострою проблемою. Актуальними є дослідження як у сфері розробки та наукового обґрунтування основ конструювання підручника, так і у сфері раціонального його використання в навчальному процесі, оскільки нинішнє покоління вчителів музики не має ані теоретичної підготовки, ані практичного досвіду роботи з підручниками нового типу і лише вчиться (переважно з допомогою емпіричних методів) доцільно використовувати підручник на уроці та в самостійній роботі учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Підручник – головна тема дослідницької роботи / О. Коваленко // Освіта України. – 2006. – № 34, 12 травня. – С. 5.
2. Савченко О.Я. Підсумки першого етапу функціонування початкової школи у складі 12-річної // Початкова школа. – 2006. – № 1. – С. 4 – 8.
3. Сбруева А.А., Рисіна М.Ю. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах: Навчальний посібник. – Суми: СумДПУ, 2000. – 208 с.